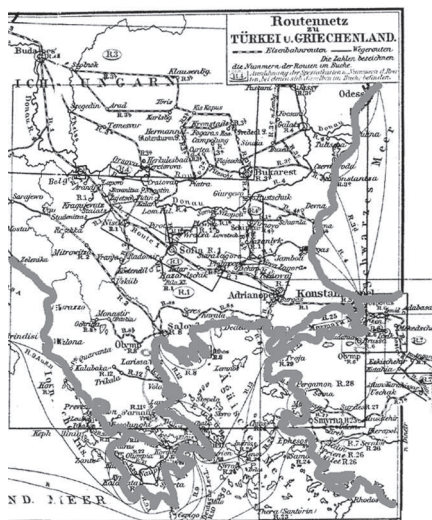

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СЛИКА ГРАДА МЕЊАНА У ЗЕМЉОТРЕСИМА – КОТОР У ВОДИЧИМА ЗА ПУТНИКЕ

Током историје градови мењају изглед најчешће пропадањем, ратним и природним разарањима, као и функционалном изградњом и праћењем стилских токова. У покушајима реконструкције првобитног стања и утврђивања времена обнове споменика културе, поред археолошких и архитектонских истраживања, писана грађа представља извор сазнања и омогућава сагледавање споменика у ширим оквирима културних и друштвених токова времена у којем су се промене дешавале. У истраживању историје и културе неког подручја, водичи за путнике могу да понуде низ корисних информација о стању споменичког наслеђа у одређеном времену. Овом приликом, водичи као извори сазнања биће разматрани на примеру истраживања прошлости Котора и специфичног проблема са којим се град сусретао током своје историје – учесталим разорним земљотресима. Један од циљева туристичких водича јесте упознавање посетиоца са актуелним изгледом споменика културе. Управо ова димензија је драгоценa за истраживача прошлости Котора. Два водича за путнике, један писан пре, други убрзо након Другог светског рата, пружају информације о изгледу града пре последњег земљотреса 1979. године, односно пре обимних истраживања која су донела нове и често изненађујуће резултате. Премда у свом раду оријентисани ка презентовању културе, историје и архивске грађе

Котора и Боке, дон Иво Стјепчевић и дон Нико Луковић опробали су се и у писању водича. Дон Иво Стјепчевић је написао *Вођа по Котору*, 1926. године, а дон Нико Луковић *Бока Которска. Културно-историски вођ*, 1951. године. Компарацијом изгледа града у овим водичима и садашњег стања уочавају се бројне промене, али и константе од којих је састављена традиција града.

У време када туристички водич као дефинисани поджанр није постојао, његове саставне елементе можемо наћи у другим књижевним делима, која су као циљ имала афирмацију града заинтересованој публици. За истраживање изгледа Котора у прошлости и његовог свакодневног живота, изузетни извори јесу два књижевна дела настала у 16. и 17. веку – ренесансна поема *Опис залива и града Котора* (писана пре 1557. г.) которског песника Ивана Боне Болице,¹ и барокно дело Тимотеја Цизиле *Златни во* (око 1624. г.). Важно је истаћи да су дела настала како би се представили град и његова властела европском кругу учених људи, посебно оном у Венецији. Због такве намене, ова дела имају концепт близак модерним туристичким водичима. Заједничка им је идеја представљања природе, изгледа града и његове историје, као и живота који се одвија на његовим улицама и трговима. Цизилине речи из прве половине 17. века, лако би се могле заменити неком реченицом из савремених водича: „У Котору постоје рушевине многих дивних оштећених здања и бројних цркава које су разни земљотреси срушили или које су пропале од дуготрајности, будући да је ово тле подложно и једном и другом.“²

Књижевни опус Боне и Цизиле представља културну традицију Котора, те се у водичима двојице познаваоца историје града, дон Ива Стјепчевића и дон Ника Луковића, могу уочити одједи, речник и атмосфера старијих представа града и његовог природног окружења.

¹ Бонина песма *Descriptio sinus et urbis acriven* представља фиктивно путовање према Вергилијевом узору, односно прожимање реалног и надреалног у опису Боке и Котора. Песму је посветио свом ујаку, Илији Загуровићу, који је и сам био песник, в. Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица. *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, приредио С. Калезић, Цетиње 1996, 35–43, 319–329.

² *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, приредио М. Милошевић, Цетиње 1996, 76.

Поред ових набројаних дела, биће речи и о појединим путописима које су, боравећи у Котору у 19. веку, писали Италијани. Муцио Томазини (*Ботаничка путовања по которском округу* (изд. на нем. 1835. г.), Бартоломео Бјазолето (*Путовање саксонског краља Фридриха Аугуста у Црну Гору 1838. г.*) и Антонио Балдачи (*Боча Которска и Црногорци. Утисци са путовања и забиљешке које треба да послуже за увод у флору Црне Горе, из 1885. г.*) преносе искуства и дају запажања и информације својим сународницима и будућим путницима који намеравају да посете овај крај.

Концепт рада је замишљен да се издвоје и представе поједине теме у поменутих водичима, а затим да се кроз тако дефинисане области анализирају начини на који су аутори посматрали и бележили одређене феномене. Неколико тематски издвојених целина се готово обавезно налази у делима која за тему имају опис Котора и Боке. Основна подела, које се углавном држе сви аутори ових дела, јесте подела на град и природу која га окружује. Овом приликом, пажња ће бити усмерена на неколико саставних делова водича: природно окружење, град и његови споменици културе, историја Котора и туристичке информације у ужем смислу које су биле актуелне у прошлости.

За разлику од града који се током своје историје мењао, природа је углавном остала непромењена. Речник који путници и аутори водича користе за дескрипцију географског положаја Залива и Котора није се пуно мењао од Порфирогенитовог записа из 10. века до модерног доба. Често цитиран опис Котора Константина Порфирогенита у *De administrando imperio* гласи: „Град Котор значи на језику Ромеја сужено и стиснуто, зато што море улази као уски језик до 15 и 20 миља и на крају мора је град. Уоколо овог града су висока брда, тако да се сунце види само лети у подне, а зими никада.“³ Доживљаји дугачког залива стешњеног између окомитих брда, а потом и положаја града под брегом који се као природна утврда уздиже над њим, прерасли су у општа места, која се сусрећу и у водичима о којима ће бити речи.

Вођа по Котору дон Ива Стјепчевића по научној валидности и обиљу коришћене архивске грађе, представља незаобилазну литературу за истраживаче историје и културе Котора. Умешност аутора да прилагоди научни метод захтевима водича, огледа се у способности да приближи сложене проблеме из области историје посетиоцима и свима онима који желе да се упознају са Котором. Научнички сензибилитет и изражени осећај за меру условили су код дон Ива Стјепчевића врло суздржан речник којим се описују лепоте природе. Аутор се на почетку обраћа путнику, који у то време у Залив упловљава паробродом, и истиче како ће лепота Боке Которске „као неком чаробном силом оживјети његову суморну душу“.⁴

По концепцији и стилу писања различит од претходног, водич дон Ника Луковића одсликава намеру аутора да напише приручник који би ближе упознао домаће и стране путнике са Заливом и његовим реткостима и знаменитостима. Стога, у првом делу аутор разматра општа питања (географију, становништво, климу, флору и фауну, историју), а потом знаменитости систематизоване по градовима. Пристрасност за родни крај уочава се у описима природних лепота, односно у богатим епитетима: „Бококоторски Залив са Ловћеном представља чудесно дјело природе, којему је тешко наћи равна у свијету.“ Према дон Н. Луковићу, светски аутори-

³ *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. II, приредио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 23.

⁴ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, у: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 361.

тети у оцењивању природних лепота оценили су да је Бока један од најлепших крајева у свету и један од најромантичнијих крајева у Југославији. Следе описи биља, обале, чаробне месечине при којој се „...у мору огледају куће, палаче и цркве са звонницама, па ти се чини да су то тајанствени станови сирена.“⁵ Речник сличан ренесансном и барокном, какав су користили Иван Бона и Тимотеј Цизила, када Боку и Котор упоређују са митолошким бићима, античким или славним италијанским градовима.

Тако песник Иван Бона жели да „отечества мог опишем дом“, његове „небодотичне горе“, ушћа, залив, „стјеновите шкриље“, стене. Певање о Боки започиње речима: „У заселку дугом је залив...“ Описује песник и цветне долине, дрвеће, плодне вртове који се нижу изван градских бедема.⁶ Век касније, Тимотеј Цизила описује необичан облик Боке речима: „Залив се пружа у облику змије...“ Оцењује како је природа овог краја изузетно разноврсна: „Изгледало је да оно што природа има подијељено и расуто на разним мјестима по свијету, овдје као да је на сажет начин сјајно сакупљено: планине, брежуљци, долине, ливаде, поља, пашњаци, ријеке, извори, потоци, виногради, маслињаци, мора, рибе, птице, дивљач

⁵ Н. Луковић, *Бока Которска. Културно-историски вођ*, Цетиње 1951, 9–15.

⁶ Ђ. Бизанти, *Љ. Пасквалић, И. Б. Болица*, 321–325.

и животиње свих врста, уз све друге ствари, које због потребе и уживања људи, обично се појединачно могу наћи у разним покрајинама.⁷ Када Цизила говори о утврђењу и брду Свети Иван, он сасвим у духу туристичких водича примећује како је тврђава намењена за заштиту, али и да истовремено омогућава леп поглед.⁸ Израз који недвосмислено говори о намери Цизиле да читаоцима предочи могућности уживања у архитектонским и природним лепотама Котора.

Изузетан опис природе Бококоторског залива даје ботаничар Муцио Томазини, који је у Котору боравио 1827. године по службеној дужности, напомињући како још ни један ботаничар није стигао до ове „најудаљеније тачке аустријске државе“. Премда говори претежно о флори, коју упоређује са далматинском и проналази пријатна изненађења, задржава се у више наврата и на опис залива и града. „Када се плови кроз залив Боке, који се многобројним кривинама увија између оштро осјенчених планина, код сваке сљедеће кривине отвара се нови поглед и мијења садржај пејзажа. Продирући дубље у лавиринт планина, све више се осјећа стегнутост, да би био потпуно стјешњен код пристајања у Котору, који постаје стварност тек када му се потпуно приближиш. Градић лежи сакривен у дубини залива, у подножју градске тврђаве, која ту стоји као да се одвојила од планине Седло (Ловћен – прим. прев.), а која је тако названа због свог изгледа, који са отвореног мора потсјећа на седло. Стиче се утисак да се планина стрпоштава у дубину, а да поједине стијене заостају да пријетећи висе, као да ће и оне ускоро почети да се откидају.“⁹

Убрзо након Томазинијевог описа, своје утиске о Боки објавио је и Бартоломео Бјазолето. Посетио је овај крај у пратњи саксонског краља Фридриха Аугуста, заштитника природних наука, који је у пролеће 1838. године путовао по Истри, Далмацији, али и Црној Гори и Боки, ради упознавања биљака тих крајева. Краљ путује новим елегантним паробродом Конте Митровски (пароброд аустријског Лојда, који полази из Трста, познат у то време и као брзи Лојдов пароброд) у пратњи своје свите. Уласком у залив, Бјазо-

⁷ Аналисти. Хроничари. Биографи, 98.

⁸ Исто, 52.

⁹ Mucio Tomazini, *Botanička putovanja po kotorskom okrugu*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 36.

лето истиче како је залив врло дугачак, вијугав, али и широк попут великог језера, којег затвара ланац високих кречњачких планина. Обалу окружују добро обрађена поља и бујно растиње. Највише има винограда и маслињака, али и мурви, ловора, смокава, кедра и наранџи. „Чемпреси лијепих пирамидалних форми, који се ређају, дају овим плодним терасам још више елеганције.“ Каже да се на скоро сваких педесет корака на обали сусрећу лепе виле, „или про- страни град са црквама, капелама и другим, а што се рефлектовало као у огледалу у оближњој води, а која је у цијелом заливу потпуно умирена, или тек само намрешкана. То долази због тога што је залив са свих страна затворен непрекидним ланцем планина и што се вјетар не може силовито развити.“¹⁰

Особеност Боке јесте њена клима коју карактерише обиље кишних дана преко целе године. За климу дон Нико Луковић наводи податак да је Херцег-Нови зими најтоплији у Југославији (средња годишња је 17.1 °С, а у јануару 10 °С). Утицај државне политике је

¹⁰ Bartolomeo Bjazoleto, „Putovanje saksonskog kralja Fridriha Augusta u Crnu Goru, 1838. g.“ у: *Crna Gora vrata Balkana*, 77–78.

видљив, чак и када је реч о флори и фауни – да народна власт улаже велики напор у пошумљавању бокељских голети. Детаљно пишује флору и фауну, да би на крају поменуо и да у зидинама *San Giovanni* живи посебна врста пужа *clausilia catharensis*. За потребе водича закључује како је због благе климе у Боки могуће продужење туристичке сезоне.¹¹

Утисци страних путописаца су ближи реалности. Као што би се и очекивало, прецизне климатске одлике краја износи један ботаничар Муцио Томазини: „У љетњем периоду у Котору сунце се појављује око 7 часова ујутро, након што избије иза Ловћена. Послије подне залази већ око 5 часова иза брда Врмац, које је на западу од града. У току дана влада велика спарина, неочекивана за ову географску ширину, но то је условљено затвореношћу залива стијенама које одбијају сунчеве зраке и спречавају провјетравање. У извјесно доба дана термометар се пење и до температура виших од оних у Далмацији, гдје су љетње врућине ублажаване морским вјетровима, нарочито сјеверозападним...“ Запажа и бројне падавине током летњих месеци, а које се зими претварају у непрекидне пљускове: „Честе падавине из облака који се скупљају око оближњих високих врхова изнад Залива, дају вегетацији овог краја свјежину, а која потпуно изостаје код флоре Далмације.“ Томазини закључује: „... У току дана влада велика спарина, неочекивана за ову географску ширину, но то је условљено затвореношћу залива стијенама које одбијају сунчеве зраке и спречавају провјетравање...“¹²

У обиљу фантастичних и митолошких описа која чине знатан део *Vove d'oro*, издвајају се Цизилина непосредна запажања природе и градског живота. На такав начин говори и о климатским условима, о зимским ветровима од којих је град заштићен брдима, о томе како се зими море заледи јер се меша са слатким водама. Честе су кише уз које долазе и поплаве, које никако да престану, „па се становницима чини да је стигао нови општи потоп“. Због велике влажности у Заливу, током целе године могу се видети магле.¹³

Након увида у речник којим су домаћи и страни посматрачи описивали необичну, и помало сурову, природу Боке, треба се осврнути и на начин представљања града и његове историје у различи-

¹¹ Н. Луковић, *Бока Которска*, 24.

¹² Мусио Томазини, *Ботаничка путовања*, 38.

¹³ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, 51–54.

тим временима. Реконструисање слике града у одређеном времену захтева вишеслојну анализу делова од којих је састављена. Неколико оваквих тема улази у састав туристичких водича. Тако се говори о изгледу града, његовима знаменитим грађевинама, историји, али и о животу, трговини, спортским и културним дешавањима. Изглед Котора се обликовао делимично свесним променама, праћењем стилских токова, али и оним наметнутим неконтролисаним променама које носе са собом природне катастрофе – земљотреси и пожари. Као израз таквог тока, данас у граду постоји једна необична симбиоза стилова и традиција коришћења многобројних сполија архитектонске скулптуре и грађевинског камена са разрушених здања. Последњи разорни земљотрес, 1979. године, условио је обимна истраживања, која су изнела на видело један број до тада непознатог зидног сликарства, као и друге уметничко - архитектонске целине. Два водича Стјепчевића и Луковића представљају нам слику града пре његове последње обнове, као и пре и након Другог светског рата.

Дон Иво Стјепчевић разматра знаменитости града, које је поделио по поднасловима: Главна градска врата, Трг обале, катедрала Св. Трипуна, Реликвијар катедрале, Бокељска морнарица, саркофаг Андрије Сарацениса, Гурдић, црква Св. Јосипа, Св. Ана, Колеђата, пут на тврђаву Св. Ивана, Црногорски пазар, црква Св. Николе, Св. Лука, Музеј, црква Св. Кларе, Поглаварство среско, зграда Државне полиције, католичко дечје сјемениште, градско трговиште на обали. Одабир података је направљен да слика о знаменитостима буде сажета, али и довољно информативна. Прецизно излаже историјске податке, приликом описа уметничких споменика уочава најважније детаље, основни текст и напомене садрже обиље латинских натписа и извода из архивске грађе. Међутим, ове особине које прате целокупно његово научно дело, овом приликом су усмерене на путника, кога води кривудама улицама Котора, представљајући му сачуване делиће историје града. Како то изгледа, илуструје део из водича: „Кад је путник оставио лађу и упутио се обалом, остављајући на лијевој страни бивше бродоградилште и опћински перивој с врло удобном каваном 'Дојми', која грађанима служи за одмор и пригодне забаве, долази до градских врата која су зидана год. 1555. за време провидура Бернарда Рениер, на којег се односе почетна слова В. Р.“¹⁴ Код Стјепчевића су опис, датовање и стилско

¹⁴ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 366.

одређивање споменика настали пре последњег земљотреса, те се у многим појединостима разликују од данашњег изгледа, измењеног новијим сазнањем. Говорећи о катедрали Светог Трипуна, Стјепчевић износи бројне податке у сажетој и јасној форми, који користе и заинтересованим посетиоцима града и истраживачима старина Котора. Задржава се на променама и реконструкцијама које је Катедрала доживела након два разорна земљотреса у прошлости, 1563. и, нарочито, 1667. године.

Истиче најважније промене које су извршене на Катедрали: након земљотреса 1563. године уклоњена је купола, док су 1667. године срушени звоници и прочеље, те су у обнови која је уследила изграђени. Данашњи изглед Катедрале је реконструкција након последњег земљотреса 1979. године, и одражава новија сазнања, нарочито када је реч о унутрашњости, будући да су на потрбушјима лукова откривени остаци фреско сликарства из 14. века, а са фресака у главној олтарској апсиди, од раније познатих, скинут је малтер који их је дуго времена скривао.

На сличан начин као Иван Бона средином 16. века, Стјепчевић олакшава сналажења путника у граду. Набраја споменике и цркве које се налазе у улици изнад Катедрале, од којих се посебно задржава на цркви Светог Павла, а затим и другим до Колеђате. „Крене ли пак путник сјеверним смјером из улице за црквом Св. Трипуна, прошавши покрај државних тамница, доћи ће до цркве св. Јосипа, саграђене год. 1631. уз цркву Св. Крижа...“¹⁵ Како улицу која од Катедрале води ка Гурдићу и даље ка Колеђати, Иван Бона у песми приближава онима који нису видели Котор: „Двије су цесте од трга, па једна ка Гурду води...“; а затим даље: „Скрени, о путниче, пут и праг апостол ће ти Павле/ у цркви да подастре својој први канда од свијех./ Бенедикт од Нурсије слиједи, а до њег први криж/ новог манастира светост отвара женскога ту.“¹⁶

У водичу дон Ника Луковића сваки град и насеље у Боки посебно су обрађени са становишта њихове културе и историје. Када пише о Котору, поред споменика културе, набраја и знамените Которане. Послератни дух јасно се уочава када говори о которском бискупу Франу Ућелинију–Тици: „...својим културним и хумани-

¹⁵ Исто, 372.

¹⁶ Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица, 328.

тарним радом, особито залагањем за братство и јединство и вјерску трпељивост, везао је своје име за Котор на вјечита времена.¹⁷

Помињући препли-тање уметничких стилова на сачуваним споменици-ма, истиче: „А да није стра-дао од пожара и потреса, био би риједак примјер средњовјековног града.“¹⁸ Луковић у врло кратким цртама помиње најзначај-није промене које су се десиле након два велика земљотреса у 16. и 17. ве-ку, не задржавајући се на детаљима. Не заборавља

на живу слику коју његове речи треба да изазову код читаоца, те истиче како прочеље Катедрале „са залеђем дивље природе, оставља на гледаоца незабораван утисак“. Описује највеће цркве Котора, а за Госпу од здравља у брду Свети Иван каже да је „средишна естетска тачка утврђенога бријега, одакле пуца ванредан видик на тро-угласти град и базен.“ Према његовим речима Котор има сасвим јединствено утврђење, које је његова „највећа атракција“.¹⁹

Како је град изгледао пре оба велика земљотреса у 16. и 17. веку, предочавају Иван Бона Болица, шетајући улицама града пре 1563. године, а потом и Тимотеј Цизила чији подаци сведоче о променама које су уследиле након ове године, али пре великог земљотреса 1667. године.

Бона набраја у свом путовању кроз град многе цркве које су време и земљотреси уништили, те је његово путовање кроз град, често једини траг да се установи место где су се оне некада налазиле.

¹⁷ Н. Луковић, *Бока Которска*, 151–152.

¹⁸ *Исто*, 155.

¹⁹ *Исто*, 154, 157, 164.

Када описује сам град, помиње и важне свакодневне активности грађана, које говоре о устројству и начину живота и друштва. Стога је ова песма важан књижевни извор за истраживање историје, културе и друштва Котора 16. века. Болица врло сликовито представља девојке у расправи која ће прва да захвати воду из извора на Пучу или поворку берача плодова. У град се свакодневно довозе вино и житарице, док се пред високом палатом састају бројни људи да мере на судској ваги, неко зове адвоката, неко гласно противуречи. Тада су у Котору постојале бројне радње с робом из далеких крајева. Описује како се на тргу састају да уговарају трговачке послове, али и да се дели правда. Следи детаљан опис самог града, зидина, палата и црква, посебно унутрашњости Катедрале.

С друге стране, премда настао као прослављање породице Болица, *Vove d'oro* јесте и нека врста путописа кроз Котор. Посматрани са данашњег становишта, Цизилини изрази и речник повремено постају готово туристички: „Унутар Котора налазе се веома лијепе цркве...“; да би затим уследило уобичајено претеривање, како се ревност у обављању служби у њима, не може наћи у целој Далмацији.²⁰ У духу смењивања реалистичних описа и фантазије, што је одлика целокупног *Vove d'oro*, Цизила представља и Катедралу, те каже како су њени звоници виши од оних на цркви *San Francesco della Vigna* у Венецији. Говори о свечаностима прославе светог Трипуна и светог Марка, као и о сајмовима који су се одржавали пред Катедралом. Неки подаци су изузетно важни са становишта научне критике, као у случају када Цизила пише о цркви Свете Марије Колеђате, рекавши како је то прва саграђена црква у Котору и као потврду доноси тзв. Андреацијеву повељу о изградњи ове цркве, те сматра да је то био први бенедиктински манастир. Велику пажњу Цизила посвећује животу племства, посебно Болица, те пише о њиховим палатама и вилама. Запажа како у граду има лепих кућа и палата од белог камена, чији се подови у собама и двориштима покривају добро углачаним белим и црвеним каменим плочама.²¹

Перцепција града и његове историје зависи од културних модела који су прихваћени у датом историјском периоду, али и од порекла аутора и сврхе бележења утисака. Тако се у водичима и путописима Которана најчешће читају хвалоспеси о граду, његовим културно-историјским споменицима, о одећи и понашању станов-

²⁰ Аналисти. Хроничари. Биографи, 57.

²¹ Исто, 57–84.

ника, њиховим животним навикама, о изгледу и богатству природе која окружује Котор. Са друге стране, странци, најчешће Италијани који навраћају по неком послу у Котор много су критичнији.

Утицај времена у којем водичи настају најјасније се уочава у одабиру историјских догађаја којима се поклања већа пажња, али и према целокупном духу у којем је водич писан. Дон Нико Луковић 1951. г. приликом прегледа историјских дешавања, највећи део посвећује народноослободилачкој борби. Када говори о становништву, према попису из 1948. године у Боки живи 34.035 становника, који су по националној припадности Црногорци, Срби и Хрвати, а по верској 3/4 су православни, а 1/4 католици. Време у којем је написан одражава се у констатацији да „једни с другима живе у примјерном братству и јединству“.

Нешто раније, 1942. године, Елио Миљорини издаје у Италији водич кроз Црну Гору. Издао је у оквиру едиције *Paesi d'attualità. Collana di monografie geografiche*, у оквиру које је представљено шеснаест земаља које су биле од посебног интереса за тадашњу Италију (Сирија, Египат, Тунис, Далмација, Корзика, Хрватска, Турска, Кенија, Украјина, Судан, Јапан...) Миљорини разматра Црну Гору са неколико становишта: географије и назива Монтенегро, важних историјских дешавања, физичких особености земље, затим представља становништво, економску ситуацију, регије и насеља. Истиче како је током више векова могао да се осети благородан цивилизацијски утицај Италије, посебно Венеције, са којом је Црна Гора имала политичке, економске и културне односе. Пошто је Котор у то време био анектиран од стране Италије, помиње се само узгред. Миглиорини представља политичке промене граница, посебно након Мусолинија, те се у то време Црна Гора граничи са *la provincia*

italiana di Cattaro. Највише га интересују путеви, која места спајају, колике су дужине, њихова удаљеност од већих места – тако да се стиче утисак да је у питању туристички водич за окупацију. Тако истиче посебно пут Котор – Улцињ у дужини од 106 км, од посебног интереса за туризам, јер иде дуж ривијере. Такође, Котор – Цетиње 44 км., који су направили Аустријанци 1875–1881. Са бројним серпентинама дуж брда високог 984 м. Каже да након Котора долази дуж обале Будва са 500 становника, која је *una cittadina di tipo veneziano*.²²

Како су неки историјски догађаји прерасли врло брзо од њиховог дешавања у легенду, најбоље сведочи пример одбране Котора од напада Хајрудина Барбаросе у првој половини 16. века. Пример је врло сликовит јер се његово бележење може пратити од живог сећања Ивана Боне Болице, преко Цизиле, до аутора водича из 20. века. Одбрана која се догодила пред северним вратима и бедемима, постала је део легенде која се препричава приликом помена изградње овог дела которске утврде.

Изузетно вешто у сажетој форми дон Иво Стјепчевић доноси најважније податке из политичке и друштвене историје Котора, уврстивши међу значајније историјске догађаје, додуше у једној реченици, и напад Хајрудина Барбаросе 1539. г. „јаким бродовљем“.²³ Дон Н. Луковић истиче да су северна градска врата споменик одбране града против флоте Хајрудинове, која је допловила до њих...²⁴ Сведочанство које су писци 16. и 17. века посебно истицали и опевали, у туристичком водичу из прве половине 20. века остаје значајан историјски догађај вредан сећања.

Како су водичи Стјепчевића и Луковића оријентисани на представљање историје и уметности Котора, туристичке информације у ужем смислу су врло оскудне. Недостатак оваквих информација сведочи и о реалној ситуацији која је постојала у то време, када је туристичка понуда била доживљавана на другачији начин од данашњег. Обновом града после земљотреса 1979. године, почело се са озбиљнијом презентацијом културно-историјских споменика, али и свих других видова туристичке понуде. У време писања водича Стјепчевића и Луковића, а посебно у време посета италијанских путописаца 19. века, туристичка и угоститељска понуда Котора из-

²² Elio Migliorini, *Il Montenegro*, Paesi d'attualità 7, Roma 1942.

²³ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 364.

²⁴ Н. Луковић, *Бока Которска*, 155.

гледала је знатно другачије. Тако дон Иво Стјепчевић даје списак установа које могу да буду од практичне важности за разне посетиоце: школе, поморска академија, друштва, банке и, што је посебно важно за туристе – паробродско друштво Бока које организује пловидбе заливом, и туристичке агенције „Јадранске пловидбе“, „Дубровачке пловидбе“ и италијанска „Puglia“. У оквиру легенде мапе набраја и четири хотела.²⁵ Актуелни су и данас подаци које Стјепчевић помиње – да је град добио из Грбља пијућу воду 1917. г., а електричну расвету 1925. г. Водич дон Ива Стјепчевића садржи све што треба добар водич да има, те стога на крају читамо: „На расстанку, путниче, желећи ти сретан повратак у твоју отаџбину, препоручујем ти, да упутиш твоје пријатеље, и да они посјете овај крај, који је природа, а и људска рука – барем у прошлости – тако богато обдарила.“²⁶

Нико Луковић још мање говори о практичним информацијама, те упознаје читаоце са могућношћу организовања излета из Котора аутобусима, моторним лађама и паробродима, по околини.²⁷

Како су изгледале кафане и гостионице у Котору крајем 19. века, сведоче детаљни описи Антонија Балдачија: „Многи путници или писци износили су да се у Котору живи лоше из више разлога. Тамо има мало гостионица и локанди.“ Затим, у духу некадашњих прописа, какви су се издавали од времена када је Котор ушао у састав Републике Венеције 15. веку, Балдачи додаје: „Уосталом, за народ је боље овако, као и за Црну Гору, јер би са вином и пићима било сталних сукоба и повреда.“

Опис друштвеног живота у кафани: „Између бујних биљака и пењачица, које формирају башту и на диван начин покривају античке зидове, постоји нека врста кафане и пивнице, гдје може скромно да се једе и пије. Увече се ту окупи цио друштвени слој: аустријски војници са њиховим официрима, грађани и оно мало друштвеног крема којег има град. Шета се морском ривом, посматра се природа, наклапа се, плеше, свира и на сваки начин разгљује душа. У овој прастарој луци сви су браћа и ја сам се ту дивно осјећао.“²⁸ Погледајмо како су се посетиоци Котора сналазили за

²⁵ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 363.

²⁶ Исто, 378.

²⁷ Н. Луковић, *Бока Которска*, 173.

²⁸ Antonio Baldači, „Boka Kotorska i Crnogorci. Utisci sa putovanja i zabilješke koje treba da posluže za uvod u floru Crne Gore“, у: *Crna Gora vrata Balkana*, 435.

преноћише 1885. године. Када је Балдачи, по свом доласку у Котор одлучио да је време да се одмори јер се спуштала ноћ, сазнао је „да у Котору нема соба као код нас“, већ је требало да нађе приватни смештај. Како су у то време изгледале гостионице изван зидина Котора, може да посведочи детаљан опис ужаснутог Балдачија, који се спремао да из Котора крене на пут за Будву. Из његовог казивања не може се закључити о ком месту се тачно ради, осим да се налази у непосредној близини Котора, вероватно негде крај Гурдића: „...мали трг изван Котора, гдје је била нека врста гостионице, а што је заправо био само један кућерак.“ Према Балдачију то је била „одвратна гостионица“, а у једној соби се спавало „по осморо на смрдљим креветима који су били распоређени на страшан начин. Особе са дна друштвеног слоја блажено су спавале у том ђубришту. Искрено да кажем да због бројних стјеница, бува и других животиња похлепних на људску крв, нијесам могао да склопим очи ни на минут. Каква бједа!“ Ујутру је од љубазног Которанина, који се умивао, а на којег је Балдачи наишао на морској риви, сазнао да на најкраћем путу за Будву, до које има више од 25 километара, нема ни једне гостионице. Врло сликовит податак из путописа, који пружа могућност за сагледавања вишеслојних елемената друштва, свакодневног живота града, али сведочи и о утиску који је у 19. веку преношен заинтересованима за ово подручје.

Прегледом значајнијих тема из изабраних водича, као и њиховим поређењем са делима која не припадају овом поджанру, али у којима се Котор представља одређеној групи људи, могле су се уочити сличности које се вековима провлаче у виду културне традиције овог старог града. Са друге стране, промене које су се дешавале, од природних катастрофа, ратних разарања, до политичких и идеолошких, мењале су изглед града, као и речник аутора који су представљали Котор путницима.

Zusammenfassung

Valentina Živković

Bilder einer Stadt, durch Erdbeben ständig verändert: Kotor in Reiseführern

Im Versuch, die ursprüngliche Form von Kulturdenkmälern zu rekonstruieren und den Zeitraum ihrer Erneuerung festzulegen, könnte nicht nur nach Schriftquellen, archäologischen und architektonischen Forschungsergebnissen, sondern auch nach Reiseführern gegriffen werden, die ihrerseits ebenso viele nützliche Informationen bieten. Reiseführer werden auch im vorliegenden Artikel über die Geschichte der Stadt Kotor zu Rate gezogen, hinsichtlich eines spezifischen Problems, mit dem sich die Stadt in der Vergangenheit häufig abmühen musste – es handelt sich um zahlreiche verheerende Erdbeben. Darum werden zwei Reiseführer ausgewählt und analysiert: *Reiseführer durch Kotor* von Ivo Stjepčević aus 1926 und *Boka Kotorska. Ein kulturgeschichtlicher Reiseführer* von Niko Luković aus 1951. Nach einer gründlichen Untersuchung der wichtigsten Themen in den angegebenen Reiseführer und einem darauf folgenden Vergleich mit anderen Schriftwerken, die, obwohl nicht zu demselben Untergenre gehörend, wiederum Kotor als Hauptthema haben (erwähnt seien hier ein Renaissance-Gedicht von Ivan Bono Bolica *Descriptio sinus et urbis acriven* und ein barockes Werk von Timotej Cizila – *Bove d'oro*), können bestimmte Ähnlichkeiten festgestellt werden, die jahrhundertlang als kulturelles Muster dieser altertümlichen Stadt immer wieder vorkommen. Andererseits veränderten viele Ereignisse – Erdbeben, Kriegszerstörungen, politische und ideologische Neuigkeiten – das Erscheinungsbild der Stadt und die Erzählweise der Autoren, die Kotor fremden Reisenden vorstellen wollten. Unser Augenmerk richtete sich dabei auf einige übliche Elemente eines jeden Reiseführers: die Stadt selber und ihre Umgebung, Kulturdenkmäler, die Geschichte von Kotor und touristische Informationen im engeren Sinne, die in vergangenen Zeiten aktuell waren. Das Äußere der Stadt änderte sich unter dauerndem Einfluss bewusst durchgeführter Umgestaltungen und neu entstandener Stilströmungen aber auch jener unkontrollierten, durch Naturkatastrophen verursachten Umwälzungen. Als Ausdruck all dieser Verwandlungen besteht in der Stadt heutzutage eine ungewöhnliche Symbiose unterschiedlicher Stilrichtungen und Traditionen. Nach dem letzten verwüstenden Erdbeben im Jahr 1979 wurden zahlreiche Untersuchungen durchgeführt, bei denen viele Werke der bisher unbekannt gebliebenen Wandmalerei aber auch andere künstlerisch-architektonische Erzeugnisse ans Tageslicht kamen.

